

УДК 930(477)«1942»

Салата О.О.,

завідувач кафедри історії України
Київського університету імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, доцент

НАУКОВА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ КИЄВА В УМОВАХ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ 1941–1942 рр.

Висвітлюється діяльність наукової інтелігенції Києва в умовах окупації міста військами нацистської Німеччини 1941–1942 рр.; розкривається робота Музею-Архіву переходової доби як науково-дослідницького осередку.

Ключові слова: Музей-Архів переходової доби, науково-дослідницький осередок, історична наука, ідеологічний тиск, наукові установи.

Історія Другої світової війни залишається однією із найбільш актуальних тем у вітчизняній історичній науці. Незважаючи на велику кількість праць, що висвітлюють ті чи інші події зазначеного періоду, багато питань залишаються поза увагою вчених, зокрема дослідження періоду окупації німецькими військами м. Києва у 1941–1943 рр. На особливу увагу заслуговує діяльність наукової інтелігенції, українських вчених, які в умовах німецької окупації здійснювали наукові дослідження.

У радянській історіографії представлені дослідження, де висвітлювалася діяльність української інтелігенції, яка діяла в тилу і на фронтах радянсько-німецької війни. Діяльність же вчених, що за тих чи інших причин змушені були залишитись на окупованих нацистською армією територіях, практично не розглядалася. Переважна більшість істориків, які писали про окупаційний Київ, знаходилася у тилу Радянської Армії, тому, звісно, вони не володіли необхідною інформацією для висвітлення цього питання.

Соціокультурний аспект життя окупованого Києва та діяльність істориків, що залишилися у місті у цей час, вітчизняні історики починають досліджувати лише після здобуття Україною незалежності. У низці праць описано роботу музейних установ, бібліотек та навчальних закладів, що працювали у 1941–1945 рр., їх роль у розвитку культури в зазначений період. Так відомий український історик

М.В. Коваль¹, розкриваючи значний внесок діячів науки та закладів культури в перемогу над німецькими загарбниками, охарактеризував також окремі питання політики окупаційної влади у сфері культури і науки, показав, як німецька адміністрація намагалася впливати на формування «нової» української науки, освіти, мистецтва.

Значним доробком у контексті окресленої проблеми стало історичне дослідження професора Л.А. Дубровіної, в якому вона розкриває роботу бібліотечних фондів м. Києва в період німецької окупації, зокрема фонду Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського². Науковець здійснює аналіз діяльності Крайової бібліотеки Рейхскомісаріату «Україна» та намагається відслідкувати долю фондів цієї книгозбірні.

Окремі аспекти діяльності українських істориків в період окупації України нацистською німецькою армією та в післявоєнний період розкриває український дослідник О.В. Ясь. У своїй праці, присвяченій історичним поглядам директора Музею-Архіву переходової доби Києва (1942 р.) О.П. Оглобліна, він показав діяльність українських істориків, які намагалися переосмислити події, що передували окупації, і відродити українську науку³. Цінність цієї праці полягає ще й у тому, що автор розкриває тематику досліджень та діяльність виставок, присвячених подіям 1930–1940-х рр. XX ст., що відбувалися в Києві.

Отже, сучасна історична наука вимагає всебічного дослідження діяльності української інтелігенції в роки Другої світової війни. І важливим у цьому контексті питанням є діяльність науковців Києва у 1941–1942 рр., зокрема діяльність Музею-Архіву перехо-

¹ Коваль М.В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні і перші повоєнні роки / М.В. Коваль // Український історичний журнал. — 2002. — № 1. — С. 3–26.

² Дубровіна Л.А. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського / Л.А. Дубровіна, О.С. Онищенко. — К. : НБУВ, 2003. — 357 с.; Дубровіна Л.А. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943) / Л.А. Дубровіна, Н.І. Малолетова // Бібліотечний вісник. — 2001. — № 3. — С. 2–18; Дубровіна Л.А. Звіти про діяльність Крайової бібліотеки Рейхскомісаріату України як джерело з історії бібліотек і долі бібліотечних фондів у період нацистської окупації Києва (1941–1943 рр.) / Л.А. Дубровіна // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. та спогадів. — К., 2001. — № 6 (7). — Ч. 2. — С. 6–24.

³ Ясь О.В. Історичні погляди Олександра Оглобліна: радянська доба (1919–1941 рр.) [Електронний ресурс] / О.В. Ясь. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/idvu/2008_18/15.pdf

дової доби (далі — *МАПД*) як науково-дослідного осередку окупованої столиці.

В окупованому німецькими військами місті Києві залишилася значна частина жителів, які не встигли евакуюватися чи визначитись зі своєю подальшою долею, серед них й інтелігенція. У перші місяці війни німецька адміністрація виявляла відносну лояльність до населення і це давало змогу певним чином налагодити життя в окупованому місті, відновити роботу окремих культурних осередків та сформувати органи місцевої адміністрації. Відновлювалася робота кінотеатрів, театрів, музеїв та інших культурно-просвітницьких закладів. Забезпечення їх діяльності було досить важливим для окупаційної влади. Ці культурні осередки місцева окупаційна адміністрація, як у свій час і радянська влада, планувала використовувати з метою пропаганди серед населення переваг німецького режиму. Але часто такі осередки намагалися проводити власну політику з метою поширення ідей української державності та свободи. У Києві особливу роль у цьому контексті відігравав Музей-Архів переходнової доби. Його основним завданням було зберегти вже існуючі фонди історичного та інших зруйнованих музеїв Києва та організація виставок про життя міста за радянської доби 1917–1941 рр.

Скориставшись відносною лояльністю німецької адміністрації, жителі Києва сформували Київську міську управу з представників місцевої інтелігенції. Учені та активісти організували науковий осередок — Музей-Архів переходнової доби. Переходновою добою вважався період історії Києва з 1917 до 1941 р. Офіційно днем заснування Музею-Архіву переходнової доби вважається 26 березня 1942 р.⁴

Протягом усього періоду існування МАПД працював як структурний підрозділ Київської міської управи, а його діяльність відбувалася під безпосереднім контролем німецької окупаційної адміністрації та Київського міського голови. 9 квітня 1942 р. було затверджено «Положення про діяльність Музею-Архіву переходнової доби»⁵. Працівники МАПД збирали, зберігали, систематизували, досліджували історичні матеріали, створювали експозиції.

⁴ Музей-архів переходнової доби: Пوفондовий путівник / уклала Ольга Беляя ; Державний комітет архівів України, Державний архів Київської області. — К., 2002. — 102 с.

⁵ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. 2412. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1.

Так, згідно з планом роботи на квітень-червень 1942 р., працівники МАПД вивчали матеріали міських, районних управ, церковно-релігійних установ міста, добирали фотодокументи основних історичних подій історії міста Києва в період переходової доби, досліджували окремі письмові документи, фотодокументи, ілюстрації, які характеризували найважливіші моменти життя міста Києва в умовах більшовицького режиму⁶.

Незважаючи на тяжкі умови окупаційного режиму, робота Музею-Архіву переходової доби була напруженою і надзвичайно насиченою. На кожен квартал складався план наукової роботи, який містив декілька напрямів. Наприклад, за одним із таких планів (на квітень-грудень 1942 р.) передбачалася тематична фотозйомка для експозиції Київського Музею Визволення України, де акцент робився на культові споруди, знищені за часів більшовицької влади. Серед світлин, які було знято, зазначаються: Михайлівський Золотоверхий монастир (руїни і місце); місце, де була Десятинна церква; Софійський собор, перетворений на антирелігійний музей; місце, де була Іллінська церква; руїни інших храмів. Особливу увагу привернули Лавра, як місце знущання більшовиків над релігійними діячами, та пам'ятник св. Володимиру — занедбаний, напівзруйнований⁷.

Також, використовуючи тематичну фотозйомку, передбачалося показати Київ як столицю України; німецьку армію — як армію-визволительку; продемонструвати нове життя на оновленій землі; роботу біржі праці; відбудову мостів і заводів, вокзалів; розказати про виїзд українців на роботу до Німеччини⁸.

Розглянутий план тематичної фотозйомки свідчить про те, що робота науковців, які співпрацювали з МАПД, була досить різноманітною і насиченою. До виконання тих чи інших завдань залучалися науковці та спеціалісти різних профілів і з різним досвідом роботи.

Завдяки протоколам наукових пленумів, де збиралися всі науковці (штатні і сумісники), ми можемо зробити висновок про зміст роботи МАПД та важливість діяльності цього закладу. Під час наукових пленумів МАПД науковцями розроблялися методи робо-

⁶ ДАКО. — Ф. 2412. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 2.

⁷ ДАКО. — Ф. 2412. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 8.

⁸ Там само.

ти музею і застосовувалися ті, що вже були відомі у європейських країнах⁹.

Важливим етапом у діяльності МАПД стала концепція, запропонована професором О.П. Оглобліним на одному із таких наукових пленумів. Вона передбачала проходження шляху від архівного закладу (як збірки документальних матеріалів) до музею і далі до науково-дослідного закладу в царині киевознавства — Музею-Архіву. Важливим аспектом, на його думку, було створення міцного науково-дослідницького колективу киевознавців, старших і молодих¹⁰.

Результатом потужної науково-дослідної роботи та роботи зі збирання архівних матеріалів і документів стало створення фонду МАПД, який на кінець серпня 1942 р. налічував 6376 експонатів, зокрема 3045 документів, 756 фотографій і фотокопій, 154 фотонегатива, 195 малюнків, 183 плакати, 383 листівки, 1433 номери газет, 133 журнали, 96 книг¹¹.

Одним із важливих напрямів діяльності МАПД, як уже зазначалося, була організація виставок. Так, наприклад, під час виставки, присвяченої темі «Руйнація більшовиками культурних пам'яток у м. Києві», було створено експозицію на 14 окремих стендах, які відповідали головним тематичним розділам. Серед них стенди «Київ до революції 1917 р.», 12 стендів з документальними матеріалами, в яких ішлося про нищення пам'яток української культури під час Громадянської війни та періоду становлення радянської влади в Україні.

Оскільки наукова інтелігенція впливала на діяльність Київської міської управи, то поступово почалося відновлення наукового й культурного життя всього міста, зокрема було зроблено спроби поновити діяльність Української академії наук (далі — УАН), Київського університету, Київського політехнічного інституту та інших закладів науки й освіти. Науковці, що проводили науково-дослідну роботу в Музеї-Архіві переходною добою, працювали також у цих навчальних і наукових закладах. За даними, які наводить у своїй праці історик І. Верба, у Києві на той час налічувалося

⁹ ДАКО. — Ф. 2412. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1.

¹⁰ Там само.

¹¹ ДАКО. — Ф. 2412. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 15.

1139 науковців, серед них: 3 академіки, 180 професорів, 253 доценти та ін.¹²

У червні 1942 р. було організовано відділ, до складу якого увійшли: голова — О. Оглоблін, члени — Н. Полонська-Василенко, А. Середа, П. Курінний, В. Міяковський, О. Грузинський, С. Драгоманов, В. Шугаєвський, Л. Окиншевич. Цей колектив науковців Києва поставив собі за мету опрацювати відповідні джерела та матеріали для того, щоб визначити історичні витоки української емблематики та шляхи використання її в діловодстві, а також обґрунтувати доцільність упровадження історичного герба м. Києва¹³.

У структурі академії було також відкрито Інститут археології, який очолила Н.Д. Полонська-Василенко, та Київський Центральний архів старовинних актів. Основною функцією цих установ було збереження наявних документів та сприяння науковцям міста в їх дослідженнях.

З перших же тижнів окупації з Києва було вивезено велику кількість архівних матеріалів і бібліотечних фондів. Проте частина матеріалів і літератури, що залишилася в місті, згідно зі спеціальним розпорядженням начальника відділу військової адміністрації оперативного тилового району «Південь» (1941 р.) передалася під опіку міській управі. Під виглядом збереження культурних цінностей для Рейху було створено інспектуру бібліотек, яку очолював В. Тарнавський і яка підпорядковувалася відділу культури та освіти. У першому параграфі цього розпорядження, що мав назву «Наукові установи», зазначалося, що культурні цінності становлять особливий інтерес для Рейху і вермахту, у зв'язку з чим військовим заборонялося займати наукові установи, рекомендувалося проводити заходи щодо збереження колекцій та іншого культурного майна, яке у цих установах зберігалось¹⁴.

Відповідно до даних Державного архіву Київської області в столиці значна частина істориків включилася в активну роботу зі збирання та публікації матеріалів про життя українців у період радян-

¹² *Верба І.В.* Олександр Оглоблін: Життя та праця в Україні / І. Верба. — К., 1999. — С. 112–114.

¹³ *Верба І.* Спроби відновлення Української Академії наук у Києві (кінець 1941 — середина 1942 р.) / І. Верба // Український історик. — 1995. — № 1/4. — С. 87–89.

¹⁴ *Гедз В.* Джерела до вивчення культурного життя в окупованому Києві (1941–1943 рр.) [Електронний ресурс] / В. Гедз. — Режим доступу: <http://www.history.org.ua/Journall/sid/15/14.pdf/>

ського режиму. Серед них: Н. Полонська-Василенко, О. Оглоблін, К. Штепа, П. Курінний, В. Козловська, В. Міяковський, В. Шугаєвський, С. Драгоманов, О. Грузинський, І. Коровицький, І. Моргілевський, С. Гіляров, О. Кіктєв, О. Степанишина, П. Білик, Ю. Сонні, А. Вірніченко, М. Карачківський, А. Антонович, І. Самойловський, Є. Покровська, Л. Шиліна, О. Барабашов, М. Яновський, К. Остроградська, М. Гешпенер, О. Повстенко, С. Буда, С. Гаєвський та інші¹⁵.

Оцінюючи діяльність українських істориків, що zostалися на окупованих німецькою армією територіях, необхідно зазначити, що більшість із них залишилася в окупації свідомо, будучи щиро переконаними в тому, що тепер вони отримують можливість більш повноцінно реалізувати власний науковий потенціал на користь української науки. Такі переконання, на нашу думку, мали місце тому, що значна частина українських науковців у галузі суспільних наук, зокрема й істориків, діяльність яких припала на довоєнні роки — період панування радянського режиму — були репресовані або ж зазнали ідеологічних переслідувань.

Очевидним стало й те, що не всі українські вчені, що залишилися на окупованій території України змогли розгорнути свою науково-дослідну діяльність у цей період. Підтвердженням тому є документи, що знаходяться в Державному архіві Київської області. Тут ми знаходимо інформацію про те, що група науковців здійснювала спроби створити історичну бібліотеку в м. Києві, але місцева адміністрація не підтримала такий задум, і ця ідея так і залишилася не реалізованою¹⁶. З листів львівського історика Івана Крип'якевича до Олександра Оглобліна за листопад 1941 — січень 1942 рр. відомо, що в період окупації діяв Інститут історії України. У цих листах також зазначено історичні теми, які німецька окупаційна влада вважала пріоритетними для дослідження і публікацій на сторінках наукових видань: показ боротьби з марксизмом, більшовизмом і русифікацією; дослідження і висвітлення розвитку зв'язків з новою Європою; дослідження українсько-німецьких відносин; публікація джерел, що свідчать про радянську політику¹⁷.

¹⁵ ДАКО. — Ф. 2412. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 18–27.

¹⁶ Гедз В. Джерела до вивчення культурного життя в окупованому Києві (1941–1943 рр.) [Електронний ресурс] / В. Гедз. — Режим доступу: <http://www.history.org.ua/Journall/sid/15/14.pdf>

¹⁷ Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглобліна // Український історик. — Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1990. — № 1/4. — С. 18–21.

Вже влітку 1942 р. українські науковці переконалися, що політика окупаційної влади щодо сприяння українській науці насправді виявилася лише ілюзією. Першим свідченням цього став крах сподівань українських істориків створити Інститут вивчення українського національно-визвольного руху. Тодішня місцева адміністрація не підтримала цю ідею, бо не бачила в ній сенсу.

Справжню політику окупаційної влади щодо української науки та освіти яскраво відображає звіт про стан української освіти й науки доктора фон Франк'є, керівника створеної в Києві групи «Наука», у якому він зазначає: «Жодна німецька служба не відчувала потреби в послугах вузів та інститутів гуманітарного профілю». Відповідаючи на запитання місцевих науковців щодо відродження академічних осередків, німецький чиновник недвозначно пояснив, що це можливо лише в далекому майбутньому¹⁸.

Вже у липні-серпні 1942 р. наукові установи, музеї та бібліотеки, відкриті завдяки сприянню місцевих управ, під тиском місцевої окупаційної адміністрації закривалися. Значна частина українських істориків, які ще на початку окупації плекали надію щодо відродження власної держави та науки, переконалися в тому, що німецька окупаційна влада має зовсім інші плани щодо облаштування суспільного та культурного життя українців.

За таких умов більшість науковців змушені були виїхати за межі України, щоб продовжувати свою дослідницьку діяльність. Серед тих, хто виїхав в еміграцію, були: О. Оглоблін, В. Шугаєвський, Н. Полонська-Василенко, П. Курінний, В. Козловська, С. Гаєвський, Л. Окиншевич, М. Карачківський, Н. Кордиш, В. Міяковський, К. Штепа, О. Повстенко.

Щоб показати діяльність науковців істориків, які працювали у Музеї-Архіві переходнової доби, звернемося до конкретних особистостей, внесок яких є дуже важливим і цінним для вітчизняної історіографії.

Серед колективу науковців важливе місце у планових дослідженнях займала Н. Полонська-Василенко, яка на початку 1941 р. керувала великим колективом істориків, археологів, мистецтвознавців, економістів, котрі готували «Історію м. Києва» у 4-х то-

¹⁸ Гедз В. Джерела до вивчення культурного життя в окупованому Києві (1941–1943 рр.) [Електронний ресурс] / В. Гедз. — Режим доступу: <http://www.history.org.ua/Journall/sid/15/14.pdf/>

мах. Найбільш відомими роботами цього періоду стали такі праці вченої: «Занедбання і руйнація цивільних пам'яток у Києві за часів советської влади», «Київ в 1890-х рр. (за спогадами академіка М.П. Василенка)». Емігрувавши за кордон, Н. Полонська-Василенко, продовжувала досліджувати питання історії української Козаччини, що втілені у праці «Палій та Мазепа» (1944–1949 рр.)¹⁹.

Важливою також була наукова діяльність Олександра Оглобліна, що тривала в часи окупації Києва. За період роботи на посаді директора Музею-Архіву переходнової доби було зібрано документальні та усні свідчення про руйнування міських культурних пам'яток у 1917–1941 рр.²⁰. У 1943 р., в умовах тиску німецької адміністрації, не маючи змоги вільно працювати, щоб реалізувати власні ідеї, О. Оглоблін виїхав спочатку до Львова, а в 1944 р. емігрував до Праги, де викладав в Українському вільному університеті²¹.

Творчий спадок О.П. Оглобліна на ниві економічної історії України нараховує майже 100 праць: це монографії, підручники, статті, рецензії, лекційні курси тощо. У них, поруч з дослідженням історії українського господарського розвитку, порушуються питання методології, джерелознавства та історіографії економічної історії України. Але найважливішими, на нашу думку, є монографії «Нариси історії української фабрики» та «Нариси з історії капіталізму на Україні», в яких розроблена концептуальна модель промислового розвитку України XVIII – першої половини XIX ст. Вони присвячені історії торгівлі в Україні XVIII – першої половини XIX ст. та циклу праць із історії розвитку різних галузей промисловості (переважно металургійної) на Правобережній Україні в хронологічних межах XVI–XIX ст.²².

Музей-Архів переходнової доби справді став науковим осередком, де здійснювалися цікаві, актуальні для того часу досліджен-

¹⁹ *Белінська Н.О.* Н.Д. Полонська-Василенко: життя та наукова діяльність // Історична наука на початку XXI ст.: проблеми, минуле, сучасність, перспективи : матер. II Всеукр. наук. студ. конф., 18–19 трав. 2006 р., м. Херсон / редкол.: В.М. Андреев (голов. ред.) та ін. — Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. — С. 79–83.

²⁰ ДАКО. — Ф. 2412. — Оп. 2. — Спр. 261. — Арк. 2.

²¹ *Верба І.В.* Олександр Оглоблін: Життя та праця в Україні / І.В. Верба. — К., 1999. — С. 112–114.

²² Ідея автономності господарського комплексу України в історико-економічній концепції О.П. Оглобліна // Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Наука і освіта — 2002». — Т. 4: Історія та соціологія. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 29–30.

ня. Документальний матеріал, зібраний співробітниками МАПД, дає можливість сучасним науковцям-історикам глибше дослідити не лише період німецької окупації, але й історію України періоду 1917–1941 рр. Зокрема, історична наука потребує дослідження діяльності таких закладів не лише у Києві, а й у інших містах України, що пережили німецьку окупацію.

Українські вчені, зокрема ті, що залишилися в окупації, створювали й публікували енциклопедичні видання, вивчали, аналізували історію Київської Русі та Козаччини, спираючись на поширені в той час наукові підходи, оскільки в довоєнний період ідеологічний тиск більшовиків не давав можливості об'єктивно висвітлювати події давно минулих літ. А головне — майже всі українські історики намагалися переосмислити радянський період в історії українського народу.

Салата О.О.

**НАУЧНАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ КИЕВА
В УСЛОВИЯХ НАЦИСТСКОГО ОККУПАЦИОННОГО РЕЖИМА
1941–1942 гг.**

Освещается деятельность научной интеллигенции Киева в условиях оккупации города войсками нацистской Германии 1941–1942 гг.; раскрывается работа Музея-Архива переходного периода как научно-исследовательского центра.

Ключевые слова: *Музей-Архив переходного периода, научно-исследовательский центр, историческая наука, идеологическое давление, научные учреждения.*

Salata O.

**SCIENTIFIC INTELLIGENTSIA OF KYIV UNDER THE NAZI OCCUPATION
REGIME IN 1941–1942**

The article highlights the activity of the scientific intelligentsia of Kyiv under occupation troops of Nazi Germany in 1941–1942; reveals Museum-Archive's activity during the transitional period as a research center.

Key words: *Museum-Archive during transitional period, research center, historical science, ideological pressure, scientific institutes.*